

1. ΒΔ άποψη
αρχαιολογικού χώρου
Βολτερίου-Δίο Βουνιού,
πριν από την επέκταση του
οπισμού (φωτ. 1985).

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ

Φανερωμένη και Βολέρι Νέας Αρτάκης Ευβοίας

Εύη Σαραντέα-Μίχα

Κάτοχος συλλογής παλαιολιθικών εργαλείων, Ζωγράφος, Φαρμακοποιός

Εντοπισμός προϊστορικών θέσεων

Το 1977, στην περιοχή των καστανοκόκκινων πυριτολιθικών βράχων της Φανερωμένης Νέας Αρτάκης, βρέθηκαν παλαιολιθικά εργαλεία, που είχαν κατασκευασθεί από αυτό το τοπικό πέτρωμα. Στη θέση αναγνωρίζονται όλες οι φάσεις κατασκευής των εργαλείων. Δηλαδή, πυρήνες και απολεπίσματα από την επεξεργασία του πετρώματος, τελειοποιημένα, ατελή ή σπασμένα εργαλεία, καθώς και επικρουστήρες για την κατασκευή τους. Μία πλήρης εικόνα λατομειακής-εργαστηριακής χρήσης των πυριτόλιθων από προϊστορικούς τεχνίτες.

Όπως είναι γνωστό, τα πυριτολιθικά πετρώματα (κοινή ονομασία: τσακμακόπετρα ή στουρναρόπετρα) αποτελούσαν την κατ' εξοχήν πρώτη ύλη για κατασκευή σκληρών, ανθεκτικών εργαλείων στη διάρκεια της Λίθινης εποχής. Με αυτό το δεδομένο, αναζητήθηκαν παλαιολιθικά ίχνη εκμετάλλευσης και άλλων πυριτολιθικών πετρωμάτων στην κεντρική Εύβοια.

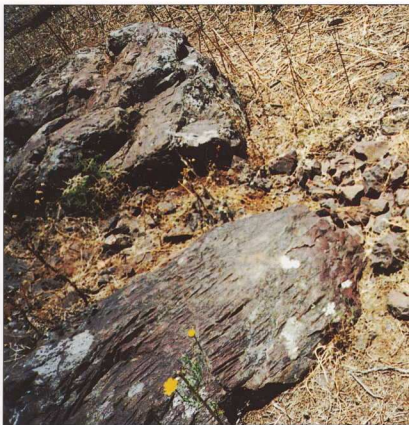
πυκνότητα στις εστίες των πυριτολίθων. Πέτρινα τεχνήματα βρέθηκαν και στο βυθό της θάλασσας (βλ. γεωλογικό χάρτη). Πλούσια τα πυριτολιθικά πετρώματα των δύο θέσεων³ της Ν. Αρτάκης, αποτελούσαν πόλους έλξης πληθυσμών της Παλαιολιθικής εποχής για την κατασκευή ανθεκτικών εργαλείων (εικ. 2).

Την τελευταία δεκαετία η ανενόχλητη οικοδόμηση –νόμιμη ή παράνομη– έχει καταστρέψει το μεγαλύτερο μέρος των προϊστορικών θέσεων⁴ (δεδομένου ότι έγινε χωρίς προηγούμενο έλεγχο των οικοπέδων από τις αρμόδιες υπηρεσίες, παρά τις διαμαρτυρίες από ιδιώτες και φορείς).

2. Λιθοτεχνίες - Χρονολογήσεις

Οι απόψεις των καθηγητών J. Collina-Girard, δρος Β. Παπακωνσταντίνου και δρος S. K. Mishra συμφωνούν ότι ο κύριος όγκος του επιφανειακού υλικού και των δύο θέσεων μπορεί να καταταχθεί στη Μέση Παλαιολιθική εποχή (περί τα 100.000 έως 35.000 χρόνια πριν από την εποχή μας⁵), που συνδέεται με τον άνθρωπο του Νεάντερταλ (Homo Sapiens Neanderthalensis). Το υπόλοιπο ανήκει στη Νεότερη Παλαιολιθική (περί τα 35.000 έως 10.000 χρόνια), στη Μεσολιθική (ή Επιπαλαιολιθική, 10.000 έως 6.000 χρόνια) και στη Νεολιθική. Οι παραπάνω εκτιμήσεις βασίζονται σε συγκρίσεις με ευρήματα στρωματογραφημένων θέσεων. Λιγοστά τεμάχια αγγείων που βρέθηκαν στις παλαιολιθικές θέσεις φανερώσουν κατοίκηση και σε νεότερες ιστορικές εποχές.

Τα λίθινα τεχνήματα υποδεικνύουν μακρά σειρά προϊστορικών πολιτισμικών βαθμίδων στην περιοχή της Εύβοιας. Ορισμένοι ερευνητές κατατάσσουν ένα σύνολο ευρημάτων στην Πρώιμη Παλαιολιθική, ενώ άλλοι δέχονται αυτή την άποψη ως πιθανότητα, καθ' όσον: α) μορφές εργαλείων Πρώιμης Παλαιολιθικής απαντώνται σαν πυρηνές κατασκευής εργαλείων, ιδιαίτερα στη Μέση Παλαιολιθική, και β) υπάρχουν παλαιότερα τύποι εργαλείων, που επιβιώνουν σε νεότερες φάσεις. Τέτοια τε-

χνήματα βρέθηκαν, κατά το πλείστον, στη θέση Φανερωμένη.

Είναι ευνόητο ότι είναι απαραίτητη η διάσωση περισσότερων λίθινων τεχνημάτων από τις προϊστορικές θέσεις (πριν καταστραφούν ολοσχερώς), προκειμένου να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία⁶.

Η σωστική περιυλογογή επιφανειακού υλικού απέδωσε περί τα 3800 λίθινα εργό τεχνα. Μεταξύ αυτών παρουσιάζουν ενδιαφέρον εργαλεία όπως: λιάνιστρα (chopping tools), αμυγδαλόσχημα τεχνήματα, αξίνες, κοπίες, σπέατα (σουβλιά), ξέστρα, αιχμές και άλλα, που χαρακτηρίζουν τις ασχολίες των παλαιολιθικών ομάδων. Σημαντική ποικιλία πυρηνών βρέθηκε μέσα σε χλιάδες απολεπίσματα ή ατελή εργαλεία: κυβόσχημοι, σφαιροειδείς, δισκοειδείς, πυραμιδοειδείς, πρισματικοί, ακανόνιστοι, με ελάχιστες φολίδες απόσπασης κ.ά. (εικ. 4 & 5). Η ποσοστία αναλογία των ακέραιων εργαλείων είναι χαμηλή στις θέσεις των πυριτολίθων, στοιχείο που αποδεικνύει την κατ' εξοχήν λατομειακή χρήση των χώρων. Τα εργαλεία που βρέθηκαν στους ασβεστολίθους της

παραλιακής περιοχής υποδείχουν εγκατάσταση για σύντομα χρονικά διαστήματα, ή ημιμόνιμη εγκατάσταση. Τα τεχνήματα αυτά είχαν μεταφερθεί από γειτονικές ή από μακρινές τοποθεσίες.

Στις ασβεστολιθικές και πυριτολιθικές θέσεις, η διαμόρφωση και η σταθερότητα του εδάφους δεν επέτρεψε σημαντικές μετακινήσεις του υλικού. Αντιθέτως, στις περιοχές των προχώσεων (βλ. γεωλογικό χάρτη, τεταρτογενές) το όργανο έχει αποκαλύψει εργό τεχνα που βρίσκονταν έως το βάθος της αναμόλυνσης. Τα τεχνήματα αυτά είναι πυριτολίθων από δραστηριότητες στη διάρκεια ιστορικών περιόδων ξεχωρίζουν εύκολα, καθ' όσον –εκτός των άλλων– δεν διαθέτουν τη χαρακτηριστική "πατίνα" που έχει προσδώσει ο χρόνος σε τεχνήματα τόσο μεγάλης ηλικίας, όπως είναι τα παλαιολιθικά εργαλεία.

Μέχρι σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί ολοκληρωτική μελέτη του υλικού. Μόλις το 1991 καταγράφηκε μικρό μέρος (περί το 1/8) της συλλογής της γράφουρας από τον δρ Α. Παπακωνσταντίνου, τον οποίον έστειλε η τοπική Εφορεία.

3. Όστρεα (κοινώς όστρακα)
Υπολείμματα πανίδας πλειστοκαινικής εποχής δεν έχουν εντοπισθεί, με εξαίρεση μερικά θαλάσσια απολιθωμένα όστρεα του γένους *Spondillus gendeporus*. Βρέθηκαν σε 4 θέσεις στη Φανερωμένη και σε 2 στο Βολέρι, που φέρουν εργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής εποχής. Με τη μέθοδο E. S. R. ο καθηγητής M. Ikeya (Yakkaqucki University) χρονολόγησε δοκιμαστικά 2 δείγματα. Η ηλικία του ενός κυμαίνεται από 35.000 έως 70.000 και του άλλου από 40.000 έως 80.000 χρόνια. Πιθανώς είχαν μεταφερθεί για τροφή ή κάποια άλλη χρήση. Το θέμα απαιτεί περαιτέρω εξέταση.

4. Υλικά κατασκευής πέτρινων εργαλείων

α) Από τα τοπικά υλικά, κατά κύριο λόγο ήταν εκμεταλλεύσιμος ο πυριτόλιθος που συνδέεται γεωλογικά με το σιδηροκελιούχο κοίτασμα (βλέπε τομή Α-Α'). Το χρώμα του ποικίλει σε διάφορες θέσεις, από καστανό-κόκκινο έως καστανώδηδες. (Η κοκκινωπή χροιά οφείλεται στα οξειδία σιδήρου που περιέχει.) Σπάνια είναι λευκός ή λευκός με κόκκινες

κηλίδες. Από δείγματα του πετρώματος που αναλύθηκαν από τον χημικό κ. Μιχ. Χασάπη προέκυψε η παρακάτω σύσταση: SiO_2 88% έως 98%, Fe: περί το 5%, Ca: περί το 0,6%. Το πέτρωμα έχει βαθμό σκληρότητας 7 της κλίμακας Moss (χαράσσει γυαλί, ατσάλι) και ειδικό βάρος 2,58-2,68. (Οι πυριτόλιθοι είναι από τα σκληρότερα υλικά που μπορούν να βρεθούν εύκολα στη φύση, πρακτικά απρόσβλητοι από χημική διάβρωση.)

Το υλικό αυτό, εξαιτίας της γεωλογικής του γένεσης και της επαφής του με το σιδηροκελιούχο κοίτασμα, παρουσιάζει –κατά τόπους– ανομοιογένεια, διαφορές στη θραύση και στη συνεκτικότητα. Τα παλαιολιθικά τεχνήματα δεν παρουσιάζουν πάντα την κλασική κοχλάδη εικόνα στην επιφάνεια αποφολίδωσης (βλ. Brezillon M., 1977, σ. 70). Ο καθηγητής J. Collina-Girard χαρακτήρισε γενικά το πέτρωμα “αναρχικό” ως προς τη θραύση. “Αναρχικός” ήταν και ο τρόπος επεξεργασίας της πέτρας, με την έννοια ότι οι τεχνίτες της εποχής εγκατέλειπαν συχνά άθιστα εργαλεία ή τους πυρήνες επεξεργασίας, στις περιπτώσεις που τα πρώτα χτυπήματα δεν έδιναν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι ιδιαίτερότητες αυτές και η ακανόνιστη γενικά θραύση του υλικού είχαν ως συνέπεια, αφ’ ενός μεν την εξαιρετική δυσκολία στην επιλογή των προϊστορικών τεχνημάτων και αφ’ ετέρου μερικά παρακινδυνευμένα συμπεράσματα από επιστήμονες με ανεπαρκή εμπειρία στους συγκεκριμένους πυριτόλιθους και στους τόπους ανεύρεσης.

β) Ένα δεύτερο εκμεταλλεύσιμο είδος πυριτόλιθου απαντάται, με μορφή κονδύλων, στον Άνω Κρητικό ασβεστόλιθο της Νέας Αρτάκης (παλαιακή περιοχή Βολέρι). Ένα χρώμα γκριζό έως μαύρο. Χημική ανάλυση δύο δειγμάτων έδωσε σύσταση SiO_2 : 96,5% και 88,1%, Fe: 0,27% και 0,79%, Ca: 1,07% και 2,62 αντίστοιχα. Ο πυριτόλιθος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί προτιμωμένα στη διάρκεια της Προϊστορίας για κατασκευή εργαλείων μικρών διαστάσεων.

γ) Κροκάλες από ψαμίτι, διαβήση, πυριτόλιθο είχαν μεταφερθεί από ποταμούς ή ακτές,

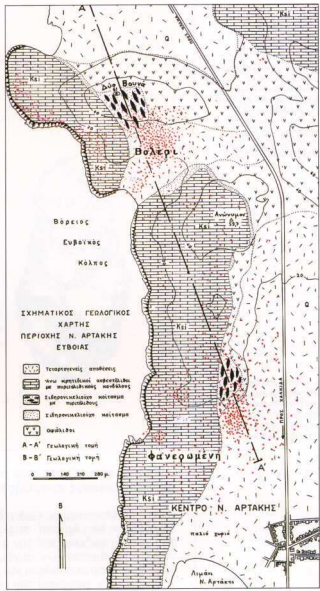
στους λόφους επεξεργασίας των πυριτόλιθων. Έχουν χαρακτηριστικό σχήμα και διαστάσεις, και ορισμένες φέρουν σημάδια από κρούση. Πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί σαν λιθίνοι επικουρητήρες (hammerstones) για τη λάξευση των εργαλείων (εικ. 5, αρ. 7).

δ) Εργαλεία από οψιδιανό (οψιανό), οψάλιο, πρασινόλιθο και διάφορα άλλα πυριτολιθικά υλικά διαφόρων χρωμάτων που προέρχονται από άλλες περιοχές βρέθηκαν σε περιορισμένο αριθμό.

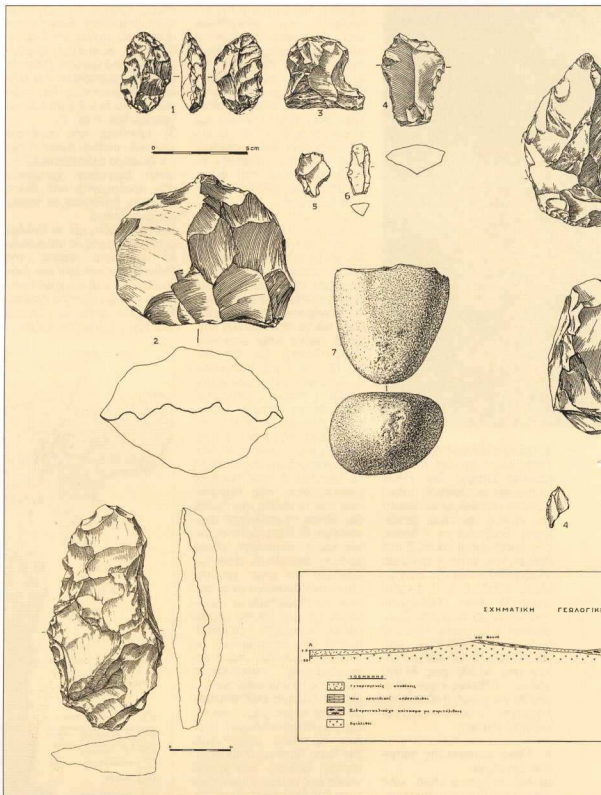
Η Φανερωμένη και το Βολέρι, οι πλουσιότερες σε παλαιολιθικά ευρήματα θέσεις της Εύβοιας, ανακαλύφθηκαν όταν η καταστροφική σύγχρονη οικιστική κάλυψη είχε ήδη αρχίσει. Θέσεις και εργοτέχνα χάνονται από τότε μερα με την ημέρα.

2. Φανερωμένη, Αρχαιολογικός χώρος δημοτικού κληροτεμαχίου αρ. 1911 (έχει ξεκινήσει διαδικασία για την αξιοποίηση του σε Παλαιολιθικό πάρκο). Μεταξύ των πυριτόλιθων βρέγαν ενυπάρχουν παλαιολιθικά τεχνήματα προεργασμένα από κατασκευή εργαλείων.

3. Σχηματικός γεωλογικός χάρτης περιοχής Ν. Αρτάκης. Η κοκκινωπή δείχνει την πυκνότητα των ευρημάτων. (Μελέτη Κ. Μπαργιώτη, σχέδιο Κ. Καντά).

4. Λίθινα παλαιολιθικά τεχνήματα από την ευρύτερη περιοχή Βολερίου Ν. Αρτάκης: Μικρο δίπελορο (biface) (1), λίσανορο (shorping tool) (2), εργότεχνα σε φολίδες (3,4,5,6), επικρουστήρας από διαβάση (7). (Σχέδια Ε. Σαραντέα).

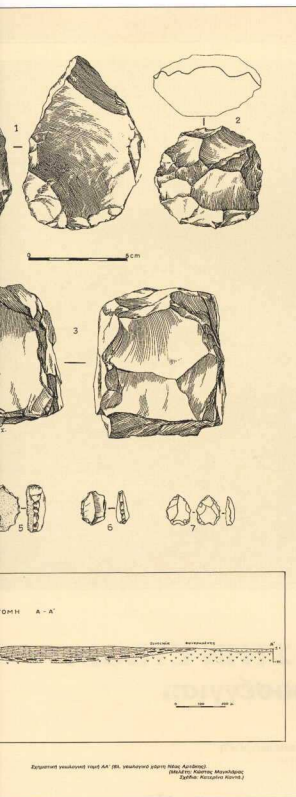
5. Λίθινα τεχνήματα από την ευρύτερη περιοχή Φανερωμένης Ν. Αρτάκης: Αμυγδαλόσχημο εργαλείο (1), στρόγγυλος (2) και κυβόσχημος (3) πυρήνας, ογκμές (4, 7) και ξέστρα (5, 6). (Σχέδια Ε. Σαραντέα).

6. Μεγάλη φολίδα από την επεξεργασία πυριτολίθων στα Εφτακόνακα Μακρυκάπας, Βρέθηκε στην είσοδο της σπηλιάς. (Σχέδιο Ε. Σαραντέα).

Παλαιολιθικά ευρήματα στην περιοχή Εφτακόνακα Μακρυκάπας κεντρικής Εύβοιας

Η περιοχή Μακρυκάπας είναι η δεύτερη τοποθεσία, μετά τη Νέα Αρτάκη, στην κεντρική Εύβοια που χαρακτηρίζεται από την παρουσία συγκεντρώσεων πυριτολίθων συνδεδεμένων με την ύπαρξη σιδηρονικελιούχου κοιτάσματος⁶. Το 1979, στην επιφάνεια του εδάφους, από τη

θέση του μικρού σπηλαιού των Εφτακόνακων ως το ποτάμι της κοιλάδας του Λόγγου (απόσταση 600 μ. περίπου), βρέθηκαν διάσπαρτα πυρήνες, φολίδες και άλλα εργότεχνα Μέσης Παλαιολιθικής εποχής (εικ. 6). Τα ευρήματα είχαν κατασκευαστεί από πυριτολίθους προερχόμενους από το γεωπνικό κοιτάσμα. Εντοπίστηκαν επίσης λιγοστά εργαλεία από μαύρο πυριτόλιθο και απολείπματα από οψιδιανό.

Σχηματισμός γεωλογικών οριζώντων Νέας Αρτάκης (Μεσολιθικός, Παλαιολιθικός, Ζωικό, Χρονόμοιο Κοιτίσας)

Μεμονωμένα επιφανειακά πυριτολιθικά ευρήματα στην κεντρική Εύβοια

Μεμονωμένα τεχνήματα, πιθανώς προνεολιθικών φάσεων, που έχουν εντοπισθεί (την περίοδο 1977-1979) στην κεντρική Εύβοια, ίσως οδηγήσουν στην αναεύρεση μερικών επιπλέον παλαιολιθικών θέσεων:

Στους εξωτερικούς χώρους των σπηλαίων: Στενής,

Κούρου, Τριάδας και Δάφνης Νεροτριβιάς βρέθηκε από ένα μεμονωμένο τεχνήμα (μία φολίδα και δύο εργαλεία) από καστανωπό πυριτολίθο. Στο Βέλος Δύστου, ένα πυριτολιθικό εύρημα στο χρώμα της χώρας εντοπίστηκε 400 μ. δυτικά του ενετικού πύργου. Στα Πολίτικα (στην έξοδο προς Νεροτριβία) και στην περιοχή Αγίας Άννης Κοντοδεσποτίου (κοντά τoν ποτάμι) από ένα τεχνήμα καστανού χρώματος. Στα Βρασιάκια Ψαχνών, σε εξή σημεία (τρία στην παραλιακή περιοχή και τρία ανατολικά από αυτήν) βρέθηκαν μικρά τεχνήματα από καστανό πυριτολίθο και ένας πυρίνας μεγέθους γροθιάς, χρώματος χώρας.

Ευριστά την πρώην έφορο Χαλκιδέας κ. Έβη Τουλούμα για τη θετική στάση στη σωστή περιουλολή, τις κ.κ. Β. Αλεξοπούλου και Ε. Παναγιωτοπού, της Εφορείας Παλαιονθροιστολογίας, για την αρωγή στην προοτική δημιουργία Παλαιολιθικού πάρκου, τον δημάρχο Ν. Αρτάκης κ. Τηλ. Κατήγιωνακέρη για την παραχώρηση μουσειακής αίθουσας, στο δημαρχικό-Πολιτικό μέγαρο, τους αρχαιολόγους Δρ. Χρ. Μαντζάνη και Δρ. Αμ. Μαντζάνη, τους γεωλόγους κ.κ. Μεταξάκης και Μ. Μελάνη, τον γηικό κ. Μ. Χασάπη, όλους τους φορείς και προσωπα για την πολύτιμη βοήθειά τους, και ιδιαίτερα τους δημοσιογράφους κ.κ. Δ. Δεμερτζή, Δ. Παπαγιωργίου, Τ. Σταυρούλακη και Κ. Αεφένδρα.

Σημειώσεις

1. Ο καθηγητής Jacques Collina-Girard (CNRS Marseilles) χαρακτηρίζει το υλικό της συλλογής της γράφουσε ως τυπικό υλικό Λατομωτικής θέσης (typical quality sile material). Δες πληρέστερες, μη περιγραφικές χαρακτηρισμούς των θέσεων μπορεί να επιλεγεί ο όρος Λατομείο (από το λάν-τέμιν, λάσ=πέτρα, βλ. Λαξεύ, λαδάρ, λαός - από το μύθο του Δευκαλιων-κλι.).
2. Οι υπάρχοντες πυριτολίθοι της Εύβοιας εντοπίζονται σε δύο γεωτεκτονικές ζώνες α) στην Αρτικό-κυκλαδική μάζα και β) στην Ήπειρογενή ζώνη. Στη πρώτη οι πυριτολίθοι είναι χρωματιστού λευκού (νέτα Εύβοια). Στη δεύτερη ζώνη οι πυριτολίθοι είναι β) καστανοκόκκινι, συνδεδεμένοι με σιδηροκλιούχο κοιτίσμο (Ν. Αρτάκη, Μακροκίτσα, Κύμη, νήσος Σκύρος), β2) γκρισί εως μαύρου, υπό μορφή κοθιδίλων, συνδεδεμένοι με το σχηματισμό των άνω Κρητικών ασβεστολιθών (κεντρική Εύβοια), και β3) χρωματιστού λευκού ή χώρας, συνδεδεμένοι με την γένεση λευκοίλων και ορειθιλιών (Προκίτι, Πηλι, Αίγινα κ.α.).
3. Προφαστα ο αρχαιολόγος Δρ. Χρ. Μαντζάνης εντόπισε και τρίτη παλαιολιθική θέση στην περιοχή μεταξύ Νέας Αρτάκης και Βατιάντα (πείσι το μισό χιλιόμετρο ανατολικά της Ν. Αρτάκης).
4. Τελειώσι οι απαρχές της Μέσης Παλαιολιθικής και το τέλος της Πρωμής ανάγοντα στα 200.000 χρόνια.
5. Η μεγάλη ηλικία του κρανίου των Πετραλίων Χαλκιδέας (περί τα 250.000 χρόνια) υποδεικνύει (ωη στην Πρωμή Παλαιολιθική και στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο.
6. Βλ. "Παλαιολιθικά Λατομεία-εργαστήρια κατασκευής εργαλείων στη Φανερωμένη και στο Βολέρι Νέας Αρτάκης Εύβοιας", κεφ. Α', στο παρόν τεύχος.

Phaneromeni and Voleri, Nea Artaki in Euboea: Palaeolithic Quarries and Tool Workshops

Evi Sarantea-Micha

The research in flint deposits of central Euboea resulted in the discovery of Palaeolithic quarries. In 1977-1978 two sites of local flint tool workshops were located at Phaneromeni and Voleri in the Nea Artaki region. On these sites, lying a mile apart, great numbers of cores, flakes and intact, broken and incomplete tools have been surveyed as well as pebbles, which had probably been used as hammer stones. The finds amount to thousands and, compared to artifacts of stratified sites, can be dated to the Middle and Late Palaeolithic and Mesolithic, while some of them may be assigned to the Early Palaeolithic. The stone artifacts indicate a long series of Prehistoric cultural levels existing in Euboea. Some Middle Palaeolithic shells, Neolithic opsidian tools and a few pottery shatters from the historic area have also been surveyed. Nevertheless, no excavations have been carried out, while sites and artifacts are destroyed and disappear everyday due to the authorities' negligence.

Βιβλιογραφία

Bordes F., *Typologie du Paléolithique Ancien et Moyen*, C.N.R.S., Paris 1979.
 Bresslon F., *Determination des objets*, C.N.R.S., Paris 1977.
 Butzer K. W., "The natural Early Post-glacial Environment", *The Cambridge Ancient History*, 1970, vol. 1, part 1.
 Ζαΐς Α., *Προϊστορία και Πρωϊστορική Αρχαιολογία*, Πανεπιστημιακό μαθητικό Γρανείο 1962.
 Καραβή Α., "Η αρχαιολογία και η μελέτη των θαλασσινών οστρέων", *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 19, 1966, σσ. 57-59.
 Κουρτεπή-Φιλίππη Γ., "Ο χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτιστική ακολουθία", *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 58, 1966, σ. 23.
 Μαντζάνη Γ., "Επί της παρακτιού θαλασσίων γεωλογίας του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους", *ΙΔΙΕΑΕ*, περίοδος Γ', 1971, Τ. Χα., σσ. 9-16.
 Παπακωνσταντίνου Ε., *Κατάλογος καταγραφής 530 εργαλείων από τη συλλογή Ε. Σαραντέα* (ΙΑ Εφορεία Χάλκιδας, 1991).
 Sachett T. H., Hankey V., Jakobsen T.W., Popham M. R., "Pre-Historic Euboea. Contributions towards a survey", *Annals of British School of Archaeology*, Athens 1967, No 61, 83-86.
 Σαραντέα-Μίχα Ε., "Παλαιολιθικά (χη) στη σπηλιά των Ερτοκωνικών και στην κοιλιά Μακροκίτσας Εύβοιας", *ΑΑΑ*, 1966.
 Σαραντέα-Μίχα Ε., *Προϊστορία ευρύτερα Νέας Αρτάκης Εύβοιας*, Εκδ. Αρσουλής, Αθήνα 1966.
 Trinkaus E. and Howells W.W., "The Neanderthals", *Scientific American*, Dec. 1979, σσ. 94-105.
 Swanson E. (ed.), *Lithic Technology: Making and using stone tools*, Mouton, The Hague 1975.